

خوانش بینافرهنگی متون مصور مکتب نگارگری مشهد بر اساس آرای مایکل ریفاتر^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۶

تاریخ تصویب: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴

زهره طاهر^۲

فرزانه فرخفر^۳

هاشم حسینی^۴

چکیده

فرهنگ عامه، مجموعه آداب و رسومی است که از گذشتگان برجای مانده و ریشه در ادبیات و هنر جامعه دارد. خوانش بینافرهنگی نوعی از خوانش است که به تبیین پیش‌متن‌های درون و برون‌فرهنگی متن پرداخته و علاوه بر کشف لایه‌های معنایی عمیق، پیش‌متن‌های احتمالی آن‌ها را نیز بررسی می‌کند. هدف پژوهش حاضر این است که با توجه به اهمیت بازشناسی فرهنگ عامه و بازتاب آن در متون هنری هر دوره، با تکیه بر آرای خوانشی مایکل ریفاتر به بررسی متون هنری مکتب مشهد در عصر ابراهیم میرزای صفوی بپردازد. پرسش‌های اصلی عبارتند از: ۱- در خوانش اولیه متون مکتب نگارگری مشهد چه وجوهی از فرهنگ عامه عصر ابراهیم میرزای صفوی مشهود است؟ ۲- در خوانش بینافرهنگی ثانویه، پیش‌متن‌های احتمالی کلامی و تصویری این متون کدامند؟ روش پژوهش تطبیقی-تحلیلی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد عناصر فرهنگی بسیاری از جمله سنت‌های مادی، رفتاری و گفتاری در نگاره‌های این مکتب اغلب مبتنی بر پیش‌متن‌های تصویری احتمالی درون فرهنگی خراسان بزرگ در عهد ابراهیم میرزای صفوی و در کتابخانه او مصور شده است که با بررسی آن‌ها بسیاری از آداب و رسوم فرهنگ عامه مردمان آن روزگار و نیز برخی ویژگی‌های تصویری مکتب نگارگری مشهد علاوه بر سنن تصویری مکاتب گذشته مشهود است.

کلید واژه‌ها: هنر عصر صفوی، مکتب نگارگری مشهد، فرهنگ عامه، بینامتنیت ریفاتر، خوانش بینافرهنگی

1. DOI: 10.22051/jjh.2024.44716.2030

این مقاله برگرفته از رساله کارشناسی ارشد زهره طاهر با عنوان: «خوانش بینافرهنگی آثار مکتب کتاب‌آرایی مشهد در عصر ابراهیم میرزای صفوی» است.

۲. دانشجوی دکتری پژوهش‌هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، نویسنده مسئول. Z.Taher@alzahra.ac.ir

۳. استادیار گروه پژوهش‌هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران. farrokhtar@neyshabur.ir

۴. دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران. H.hoseini@neyshabur.ac.ir

مقدمه

مایکل ریفاتر^۱ از نظریه پردازان نسل دوم بینامتنیت است که برخلاف نظریه پردازان نسل اول که بیشتر بر بینامتنیت تولیدی و نظریه پردازی متمرکز بودند، به بینامتنیت کاربردی می‌پردازد. او برای خوانش بینامتنی، هویت مستقلی قائل است و همین موجب می‌شود که او دو سطح از خوانش یعنی خوانش محاکاتی و خوانش نشانه‌ای را مطرح کند. خوانش محاکاتی، بر اساس نسبتی که یک متن با بافت اجتماعی و فرهنگی برقرار می‌کند، شکل می‌گیرد. اما خوانش نشانه‌ای بر اساس نظام نشانه‌ای متن صورت می‌پذیرد. مبتنی بر این دو نوع خوانش که مکمل یکدیگرند، خوانش بینافرهنگی متون نیز به تبیین پیش‌متن‌های احتمالی درون و برون‌فرهنگی یک متن پرداخته و علاوه بر کشف لایه‌های عمیق معنایی وجوه فرهنگی، پیش‌متن‌های احتمالی آن‌ها را نیز بررسی می‌کند. آشکار است که چنین خوانشی از متن، ابزاری مفید برای مطالعات فرهنگ عامه به‌ویژه مبتنی بر ادبیات و هنر جامعه است. بنابراین هدف پژوهش حاضر این است که با توجه به اهمیت و ضرورت بازشناسی فرهنگ عامه و بازتاب آن در متون هنری هر دوره، با تکیه بر آرای خوانشی^۲ مایکل ریفاتر به بررسی متون هنری مکتب مشهد در عصر ابراهیم میرزای صفوی بپردازد؛ چرا که در دوره صفویه شاهد پذیرش مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور و شکل‌گیری هویت ایرانی با استقرار نظامی قدرتمند می‌باشیم، و بررسی آداب و رسوم و فرهنگ پیشینیان که در هنر و ادبیات این دوره ضبط و منعکس گردیده، به‌ویژه در خراسان که در عصر حکمرانی شاهزاده ابراهیم میرزای صفوی (۹۸۴-۹۶۴ ه.ق) منطقه‌ای حائز اهمیت در توسعه فرهنگ و هنر آن روزگار به شمار می‌آید، دارای اهمیت است. در کارستان هنری شاهزاده ابراهیم میرزا در مشهد، نسخ متعددی مصور گردید. اما متأسفانه هنوز مجموعه مدونی از آثار مصور مکتب مشهد معرفی نگردیده و تا کنون پژوهشی در واکاوی وجوه فرهنگی در نگاره‌های این مکتب صورت نپذیرفته است. بنابراین برآنیم تا مبتنی بر آرای ریفاتر به این پرسش‌ها پاسخ دهیم: ۱- در خوانش اولیه متون

مکتب نگارگری مشهد چه وجوهی از فرهنگ عامه عصر ابراهیم میرزای صفوی مشهود است؟ ۲- در خوانش بینافرهنگی ثانویه، پیش‌متن‌های احتمالی کلامی و تصویری این متون کدامند؟ امید است یافته‌های پژوهش حاضر به تبیین وجوه فرهنگی مردمان خراسان در عصر ابراهیم میرزای صفوی و بازشناسی ویژگی‌های نگارگری مکتب مشهد کمک کند.

پیشینه پژوهش

به‌سبب بین‌رشته‌ای بودن این پژوهش، پیشینه مطالعات آن در دو دسته بررسی خواهند شد: دسته اول پژوهش‌های مربوط به فرهنگ عامه و زندگی روزمره ایرانیان به ویژه در دوره صفویه است: یآوری (۱۳۸۹) در کتاب «فرهنگ عامه» مباحث مربوط به فرهنگ عامه ایران را مورد بررسی قرار می‌دهد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: جشن‌ها، موسیقی و ورزش‌های مذهبی، اعتقادات و رسوم، باورهای مردم، قصه‌ها و افسانه‌ها و نمایش‌های سنتی آیینی. نبی‌زاده و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان «بررسی تطبیقی تأثیر فرهنگ بر معماری و طراحی لباس با تمرکز بر مقطع تاریخی دوره صفویه» به تأثیرات عوامل فرهنگی بر بناها و تن‌پوش‌های دوره صفویه می‌پردازند و فرهنگ را به‌عنوان عامل تعیین‌کننده در شکل‌گیری معماری و پوشاک دوره صفویه معرفی می‌کنند. حسن‌زاده (۱۳۹۳) در مقاله «نگاهی به ادبیات عامه در عصر صفوی» معتقد است در دوره صفویه فرهنگ عامه از توجه زیادی برخوردار گشته و مردمی‌شدن ادب و هنر، رونقی به فرهنگ توده بخشیده است. دسته دوم، پژوهش‌های مربوط به بازتاب فرهنگ عامه مردمان دوره صفویه در آثار مصور مکتب مشهد است؛ آژند (۱۳۹۹) در کتاب «نگارگری ایران» و اشرفی در دو کتاب «سیر تحول نقاشی ایرانی در قرن ۱۶ میلادی» (۱۳۸۴) و «مینیاتورهای نسخه خطی جامی در قرن شانزدهم» (۱۳۸۹)، آثار مصور مکتب مشهد را معرفی می‌کنند و نگاره‌هایی از آن را بررسی می‌نمایند. سیمپسون در دو کتاب با عنوان «شعر و نقاشی ایرانی، حمایت از هنر ایران» (۱۳۸۲) و «هفت اورنگ سلطان ابراهیم میرزا» (۱۹۹۷) به بررسی و تحلیل کامل نگاره‌ها با توجه به موقعیت دربار

سلطان ابراهیم میرزا و مکتب مشهد پرداخته‌است. اما این بررسی بازتاب زندگی‌روزمره ایرانیان آن‌روزگار نیست. فرخ فر و طاهر (۱۳۹۹) در مقاله «واکاوی فولکلور مادی رنگ بر بستر فرهنگ عصر صفوی»، کاربرد رنگ در نگاره‌های هفت اورنگ را بر بستر فرهنگ عامه آن روزگار بررسی کرده و نتیجه می‌گیرند که نگارگران جهت نمایش تمایز فرهنگی در جوامع شهری، روستایی، عشایر و طبقه درباری از رنگ بهره جسته و آن را متناسب با وجوه فرهنگ عامه آن روزگار به کار برده‌اند. همچنین طاهر و همکارانش (۱۴۰۲) در مقاله‌ای به بررسی «بازتاب باورهای دینی و فرهنگی عصر صفوی در نمادپردازی نگاره‌های نسخه هفت‌اورنگ ابراهیم‌میرزا» پرداخته و نتیجه می‌گیرند محتوای فرهنگی نگاره‌ها در نمادپردازی در نگاره‌های هفت‌اورنگ مورد توجه نگارگران آن دوره بوده است. به طور کلی پژوهش‌هایی که علاوه بر هفت اورنگ ابراهیم میرزا به دیگر آثار مصور مکتب مشهد پرداخته باشند، بسیار اندک است و تا کنون تحلیل محتوایی نگاره‌های آثار مصور مکتب مشهد با توجه به وجوه فرهنگ عامه و زندگی‌روزمره ایرانیان صورت نپذیرفته است و در اندک پژوهش‌هایی که درباره این آثار انجام شده است، بازشناسایی پیش‌متن‌های بینا فرهنگی آن‌ها مورد توجه قرار نگرفته است. بنابراین در پژوهش حاضر با رویکردی نو و از منظر فرهنگ عامه و زندگی‌روزمره ایرانیان و با استناد به تفکیک سنت‌های فرهنگ عامه در پژوهش ارزنده دکتر فاضلی (۱۳۸۱)، به تحلیل متون مصور مکتب مشهد خواهیم پرداخت.

روش پژوهش

پس از نظریات فردینان دو سوسور^۳ در نشانه‌شناسی، آراء میخائیل باختین^۴، ارائه مفهوم بینامتنیت توسط ژولیا کریستوا^۵، بارت^۶، معنای سنتی متن دچار دگرگونی و تحول فراوانی شده است. به نظر کریستوا، زمانی که به معنا یا معناهای متنی می‌اندیشیم «درواقع به جای کنش بینادهنی، کنش بینامتنی ایجاد می‌شود» (فتح زاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۹). نظریات کریستوا و بارت، بعدها توسط نسل دوم بینامتنیت، لوران ژنی^۷ و مایکل ریفاتر، دنبال و کاربردی‌تر شد. چنانکه به عقیده ریفاتر، میان متن و

خواننده، دیالکتیکی پویا برقرار است و عملاً فهم متن، در اثر این پیوند و پیش‌فرضهای بینامتنی حاضر در متن و ذهن مخاطب ممکن می‌شود (ریفاتر، ۱۹۷۸: ۳-۱). ریفاتر بینامتنیت را به دو گونه حتمی و احتمالی تقسیم می‌کند: بینامتنیت هنگامی که در متن قرار گرفته باشد و غیرقابل حذف باشد، حتمی است اما هنگامی که بر اساس تجربیات شخصی یک فرد و خواننده ایجاد گردد، بینامتن احتمالی است. به همین دلیل می‌توان خوانش یک متن ادبی یا هنری را در محوری مورد بررسی قرار داد که از بینامتنیت محض حتمی و اجباری تا بینامتنیت احتمالی تداوم یافته است. هر خوانشی در نقطه‌ای از این محور قرار دارد که می‌تواند به هر سمت آن نزدیک یا از آن دور شود (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۲۳۰) (تصویر ۱).

تصویر ۱. محور خوانش متن بر اساس آرای ریفاتر (نگارندگان)

از نظر ریفاتر، این معانی در همه نظام‌های نشانه‌ای صادق بوده و توسط آنان در هنر نیز مورد توجه و مطالعه قرار گرفته است. بنابراین در پژوهش حاضر نیز خوانش پیکره مطالعاتی مبتنی بر آرای ریفاتر و در دو مرحله انجام می‌شود. در خوانش اولیه به خوانش عناصر فرهنگی نمایان در لایه پدیداری متن خواهیم پرداخت و پیش‌متن‌های حتمی را بررسی کرده و در خوانش ثانویه، ضمن بررسی مفهومی و پرداختن به لایه‌های زیرین، به مطالعه پیش‌متن‌های احتمالی تصویری و کلامی درون فرهنگی و برون فرهنگی آن می‌پردازیم. ضمن اینکه در خوانش اولیه و تعیین مصداق‌های فرهنگ عامه از پژوهش دکتر فاضلی (۱۳۸۱) سود جسته و به واکاوی سنت‌های مادی، رفتاری و گفتاری فرهنگ عامه عصر ابراهیم میرزای صفوی در نگاره‌های منتخب خواهیم پرداخت؛ سنت‌های مادی به مجموعه آثار، اشیاء، کالاها، بناها و ابزارهایی گفته می‌شود که از گذشته برجای مانده است و می‌توانیم آنها را به چهار دسته تقسیم کنیم: ابزارها، مکان و مسکن، پوشاک و خوراک. سنت‌های رفتاری مجموعه رفتارهایی هستند که در جامعه میان عده زیادی از افراد مشترک اند و ریشه در نظام

ارزش‌ها و باورهای جامعه دارند و در سه گروه جای دارند: رسوم اخلاقی، شیوه‌های قومی، عرف و عادت. سنت‌های گفتاری: مجموعه سنت‌هایی است که در قالب کلمات و جملات اظهار می‌شوند. این سنت‌ها ریشه در اعتقادات، باورها، دانش‌ها، فلسفه‌ها، ارزش‌ها و نیازهای یک جامعه دارند.

روش پژوهش حاضر، تطبیقی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای-اسنادی است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش کیفی و بر اساس نظریه بینامتنیت خوانشی مایکل ریفاتر، در دو مرحله خواهد بود. جامعه آماری پژوهش حاضر بر آثار مصور مکتب مشهد متمرکز بوده و ابتدا بر اساس اسناد و منابع مهم موجود، فهرست اولیه‌ای از آثار مکتب مشهد تهیه شده و سپس به محل نگهداری آن، موزه یا کتابخانه‌ای که در منابع اشاره شده، مراجعه گردید و بر اساس اطلاعات نسخه‌شناسی محل نگهداری، بویژه تطابق مکانی کتابت نسخه (ذکر دقیق مشهد یا خراسان به عنوان محل کتابت نسخه) و نیز مقطع زمانی موردنظر یعنی فاصله زمانی ۱۵۵۶ الی ۱۵۷۶ م. معادل با ۹۶۴ الی ۹۸۴ ه.ق که سال‌های حکمرانی شاهزاده ابراهیم میرزا در مشهد است، و در نهایت توجه به ویژگی‌های مکتب نگارگری مشهد که در اسناد و منابع معتبر ذکر گردیده، فهرست اصلی آثار مکتب مشهد تهیه شد. از مجموع آثار مصور به دست آمده، به دلیل مقتضیات خوانش که حجم بالایی از داده‌ها را به دست می‌دهد و محدودیت در بررسی همه آن‌ها در این پژوهش، در نهایت تعداد سه نگاره به صورت هدفمند و همسو با اهداف پژوهش و از بین نگاره‌های همه نسخ و آثار همه هنرمندان این مکتب انتخاب و بررسی شدند. اسامی و مشخصات این نگاره‌ها را در جدول شماره ۱ آمده که به توصیف آن‌ها خواهیم پرداخت. جهت اختصار در ارجاعات به نگاره‌های منتخب، در متن از شماره نگاره استفاده شده است.

مکتب نگارگری مشهد

شاه طهماسب در سال ۹۶۴ هجری برادرزاده‌ی خود، ابراهیم‌میرزا را به حکومت مشهد در خراسان نشانند. شاهزاده ابراهیم‌میرزا در مشهد کارگاهی هنری را بنا نهاد و بسیاری از خوشنویسان و نقاشان را جذب کرد.

گردهمایی و همکاری هنرمندان خراسانی و هنرمندان مکتب تبریز صفوی در کارگاه مشهد تحول تصویری جدیدی را در سده دهم هجری ایجاد کرد. در این مکتب بیشتر به موضوعات روزمره و عادی توجه شده است؛ تأکیدهای رنگی به خصوص استفاده از رنگ سبز سیر در زمینه اثر و ریتم متنوع خطوط و لکه‌های سفید با طیف صورتی حالتی پرجنبش به صحنه بخشیده‌اند؛ همچنین خط‌های نرم و منحنی، پیکره جوان‌های لاغر با گردن بلند و صورت‌های گرد، صخره‌های قطعه قطعه و درختان کهنسال با تنه و شاخه گره‌دار در نگاره‌های مکتب مشهد به چشم می‌آیند. پس‌زمینه و نماهای پشت صحنه‌ها حذف شده و فضای وسیع‌تری به انسان‌ها اختصاص داده شده است؛ در بعضی از نگاره‌ها عناصر به سوی حاشیه‌ها، کشیده شد‌ه‌اند و ساختار مستحکم تصویر از بین‌رفته است (پاکباز، ۱۳۸۸: ۹۴).

عنوان نگاره منتخب	نام نسخه	تاریخ (ق.ه)	نام نگارگر منسوب به	ابعاد	محل نگهداری	شناسه
۱ استراحت در نخجیرگاه لت اول	«استراحت در نخجیرگاه»	۹۷۰-۹۶۰	میرزا علی	۲۵۷*۱۶۴ میلیمتر	موزه متروپولیتن	12.223.1
۲ امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند	سلسله‌الذهب جامی	۹۷۷	محمدی	۱۵۵*۲۴۵ میلیمتر	کتابخانه کاخ گلستان	Ms.671
۳ کشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده روم	کتاب داستان	۹۷۲	ناشناس	۱۱۷*۳۰۳ میلیمتر	کتابخانه بادلیان آکسفورد	MS. Ouseley Add. 1

جدول ۱. مشخصات نگاره‌های منتخب مکتب مشهد (منبع: نگارندگان)

نسخه هفت اورنگ ابراهیم میرزا

هفت‌اورنگ یکی از مهم‌ترین سروده‌های نورالدین عبدالرحمن جامی (۸۹۸-۸۱۷ ه.ق) است که در کارگاه شاهزاده ابراهیم میرزا در فاصله سال‌های ۹۷۲-۹۶۳ ه.ق در مشهد کتابت و مصور شد و دارای ۳۰۴ برگ کاغذ کرم رنگ، ۲۸ مجلس مصور و حاشیه‌هایی با تشعیر طلایی است، ۹ تذهیب نیز در سرلوح‌های آغاز و خاتمه هر مثنوی به چشم می‌آید (شرو

سیمپسون، ۱۳۸۲: ۱۸-۱۷). این نسخه هم اکنون در گالری فریر واشنگتن به شناسه F1946.12 نگهداری می‌شود و دارای هفت دفتر است که دفتر اول آن «سلسله‌الذهب» دارای شش تصویر و به رقم مالک دیلمی، دفتر دوم «یوسف و زلیخا» با شش تصویر و رقم محب علی، دفتر سوم «سبحه‌الابرار» پنج تصویر و رقم محمود نیشابوری، دفتر چهارم «سلامان و آبسال» دو تصویر و رقم عیش بن عشرتی، دفتر پنجم «تحفه‌الاحرار» دارای سه تصویر به رقم رستم‌علی، دفتر ششم «لیلی و مجنون» با سه تصویر و رقم محب علی و دفتر هفتم «خردنامه» دارای سه تصویر می‌باشد. در ادامه نگاره‌های منتخب این نسخه را بر اساس آرای ریفاتر تحلیل خواهیم نمود.

تحلیل نگاره منتخب ۱

خوانش اولیه نگاره منتخب ۱: استراحت در

نخجیرگاه

این نگاره لت سمت چپ از یک نگاره دو برگی است (تصویر ۲) که لت دیگر آن در گنجینه هنرهای زیبای بوستون نگهداری می‌شود (اشرفی، ۱۳۸۴: ۹۱) که با استفاده از جوهر، آبرنگ مات و طلا روی کاغذ کار شده است و صحنه استراحت در هنگام شکار را نمایش می‌دهد. این نگاره ابتدا بر کاغذی دارای تشعیر زیبایی مرکب از جانوران اساطیری چون ققنوس، اژدها و حیواناتی چون پلنگ و غزال، روباه و خرس و گل‌های ختایی و نیلوفر تصویر شده و دوباره کادر طلایی رنگی برای آن ترسیم شده که بر صفحه کاغذ ابر و بادی زیبایی نقش بسته است. در خوانش اولیه و بررسی لایه پدیداری متن، موارد زیر قابل بررسی هستند: (الف) **سنت‌های مادی:** مجموعه عناصر فرهنگی که در قالب ابزار، مکان، پوشاک و خوراک در این نگاره به چشم می‌خورد عبارتند از:

۱- ابزار

- عصای جواهرنشان: عصا یا چوبکی که در بالای آن گوهری زیبا و لاجوردی کار شده است از جمله ابزاری است که در این نگاره در دست یکی از افراد قرار دارد.
- دستکش مخصوص نگهداری پرند شکاری؛ برای نگهداری و تربیت پرندگان شکاری

جهت جلوگیری از آسیب پنجه‌های پرند به دست استفاده می‌شده است.

- زین و یراق اسب: رکاب، زین و یراق اسب در این نگاره بسیار زیبا و به رنگ طلایی و نارنجی است و روانداز آن دارای طرح‌های اسلیمی و ختایی زیبا بر زمینه لاجورد است.

۲- مکان: این نگاره در فضایی کوهستانی تصویر شده است و بنایی در آن ترسیم نشده است. اما مکان وقوع آن، فضایی آرام در زیر سایه درخت افرازی کهنسالی است که شاخه‌های گسترده آن در آسمان طلایی نگاره، نشان از سایه دلچسپی دارد که برای استراحت در نظر گرفته شده است.

۳- پوشاک: از شش مرد حاضر در نگاره، سه نفر لباسی فاخر و کلاهی ترک‌دار با زیرجامه آبی طرح‌دار و بالاپوشی با دکمه‌های طلایی دارند. اما سه نفر دیگر لباس‌های ساده‌تری دارند؛ دو نفر که میانسالند، روجامه در کنار بدن بسته شده و دکمه ندارد. اما هر دو دستار سفید دارند و در یک دست خود دستکش مخصوص نگهداری پرند شکاری پوشیده‌اند. فرد نوجوان نیز نیم‌تنه دو بند قهوه‌ای رنگ و بسیار ساده که بندهای آن در بالای شانه گره خورده‌اند، پوشیده و کلاه و گوشواره سفیدی چون خورشید دارد.

۴- خوراک: تنها خوراکی که در این نگاره دیده می‌شود، چیزی شبیه به لقمه یا میوه کوچکی است که نوجوانی به فرد مهمی که روبرویش نشسته، تعارف می‌کند.

(ب) سنت‌های رفتاری:

۱) شکار: از جمله تفریحات شاهان ایران شکار و تفرج در طبیعت بوده است.

۲) تربیت پرندگان شکاری: استفاده از پرندگان شکاری و تربیت آن‌ها برای شکار با وسایل مخصوصی چون مهر و نشان خاصی که پرند بر گردن دارد و دستکش مخصوص در این نگاره دیده می‌شود.

۳) داغ نهادن بر بدن به نشانه خاص: فردی با بدنی نیمه برهنه که بر بازوانش یه دایره و یا داغ نهاده شده است، در نگاره دیده می‌شود.

(ج) **سنت‌های گفتاری:** این نگاره کتیبه یا نوشته‌ای ندارد که سنت‌های گفتاری از آن مستفاد شود. تقابل

دو تایی افراد با اشاراتی صورت می‌گیرد و گویی کلامی رد و بدل نمی‌شود؛ فردی دست به زیر چانه نوجوانی پشمینه پوش دارد، فردی در بالای صخره به دیگری که در پایین است اشاره می‌کند و دو نفر نیز با اشاره دست پرنده شکاری را رد و بدل می‌کنند.

تصویر ۲. استراحت در نخجیرگاه، میرزاعلی، ۱۶۴*۲۵۷ میلی‌متر، موزه متروپولین نیویورک. (URL 1)

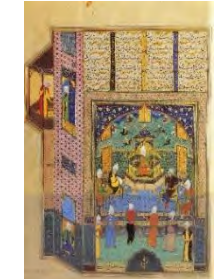
ب. نقش برجسته خشایارشا، تخت جمشید، بنای خزانه، دوره هخامنشیان (URL 3)

الف. بخشی از نگاره منتخب ۱، استراحت در نخجیرگاه، میرزاعلی، ۱۶۴*۲۵۷ میلی‌متر، موزه متروپولین نیویورک

ج. خبر کشته شدن فرود، شاهنامه تهماسبی، مکتب تبریز دوم، ۹۳۹-۹۳۴ ه.ق، موزه متروپولین (URL 4)

تصویر ۳. عصای جواهرنشان در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

خوانش ثانویه نگاره منتخب ۱: استراحت در نخجیرگاه

الف) خوانش تصویری وجوه فرهنگی نگاره منتخب ۱

در خوانش تصویری نگاره تلاش می‌کنیم پیش‌متن‌های احتمالی تصویری آن را رو مورد بررسی قرار دهیم اما با توجه به گستردگی آن‌ها، نمونه‌هایی از دوره‌ها و مکاتب مختلف نگارگری به‌ویژه آن‌هایی که به این دوره زمانی نزدیک‌ترند، آورده خواهد شد و: چنین به نظر می‌رسد که این موضوع پژوهش بیشتری را می‌طلبد.

۱- عصای جواهرنشان: چنانکه در این نگاره به چشم می‌خورد، گویی داشتن عصا، بویژه عصایی که جواهری در قسمت فوقانی آن نصب شده است، از جمله آداب و رسوم فرهنگی ویژه شاهان یا افراد متمکن و مقامات بلندپایه بوده است. در یکی از نقش برجسته‌های زیبای تخت جمشید (تصویر ۳.ب) خشایارشا در حالی که در یک دست عصا و در دستی دیگر نیلوفر آبی (نماد سلطنت هخامنشی) دارد، بر تخت خود جلوس کرده است. همچنین در برگه از شاهنامه تهماسبی، چهار نفر از درباریان در حضور شاه ایستاده و عصایی به دست دارند (تصویر ۳.ج). در نگاره منتخب ۱ (تصویر ۳.الف)، چنانکه در رسوم فرهنگی ایرانیان دیده می‌شود، افرادی که دارای جایگاه اجتماعی بالایی هستند، عصایی عموماً چوبی به دست دارند.

۲- تربیت پرندگان شکاری: تربیت پرندگان شکاری جهت سرگرمی شاه و بهره بردن از آن در شکار، از جمله رسوم دربار شاهان ایرانی بوده است (تصویر ۴.ب). در برگه از شاهنامه تهماسبی، صحنه شکار بهرام گور ترسیم شده و در گوشه بالای آن فردی با پرنده شکاری و دستکش مخصوص دیده می‌شود (تصویر ۴.ج). شکار شاهان و استفاده از پرندگان شکاری و ادوات مخصوص شکار با فرم و طرحی در خور دربار و شاه، رسم مهمی بوده است. چنانکه نقوش اسلیمی دستکش‌های مخصوص نگاهداری این پرندگان شکاری، گویای این بخش از فرهنگ درباریان ایران در عصر صفوی بوده است (تصویر ۴.الف).

ویژه آشوریان را تشکیل می‌دهد (تصویر ۶.ب). شکار سابقه‌ای دیرینه در ایران دارد. چنانکه در برگی از شاهنامه تهماسبی نیز شکار بهرام گور به تصویر درآمده است (تصویر ۶.ج). در خوانش ثانویه نگاره منتخب ۱ توجه به این رسم و سنت فرهنگی ایرانیان دیده می‌شود. بعلاوه در این نگاره، تقابل و درگیری حیواناتی چون شیر، پلنگ، خرس، روباه، غزال و جانوران افسانه‌ای چون سیمرغ و اژدها در تشعیر نگاره دیده می‌شوند که این نقوش گرفت و گیر، خود برگرفته از ادبیات و فرهنگ ایرانیان است.

الف. بخشی از نگاره منتخب ۱.

ب. مجلس موسیقی خسرو، خمسه تهماسبی، ۹۵۰-۹۴۶ ه.ق، موزه بریتانیا، لندن (URL 5)

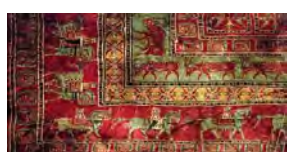
میرزاعلی، موزه متروپولین نیویورک

ج. مجلس موسیقی خسرو، خمسه تهماسبی، ۹۵۰-۹۴۶ ه.ق، موزه بریتانیا، لندن (URL 5)

تصویر ۴. تربیت پرندگان شکاری در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

ب. بخشی از طرح بازسازی شده فرش پارپریک (URI 7)

الف. بخشی از نگاره منتخب ۱، استراحت در نخجیرگاه، میرزاعلی، موزه متروپولین نیویورک

ب. مجلس موسیقی خسرو، خمسه تهماسبی، ۹۵۰-۹۴۶ ه.ق، موزه بریتانیا، لندن (URL 5)

تصویر ۵. زین و یراق اسب در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

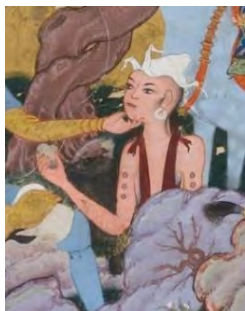
۳- زین و یراق اسب: ایرانیان از دیرباز برای اسب اهمیت بسیاری قائل بوده و تزئینات زین و یراق اسب از جمله آثار هنری به جا مانده از تمدن‌های مختلف ایران بوده است. از جمله تصویر ۵.ب که تصویر اسب بر قدیمی‌ترین فرش جهان یعنی فرش پارپریک را نشان می‌دهد. همچنین در برگی از شاهنامه تهماسبی (تصویر ۵.ج)، فرستاده‌ای سوار بر اسب سیاه با زین و روانداز طلائی منقوش به چشم می‌خورد. همانطور که در این نگاره دیده می‌شود (تصویر ۵.الف)، این وجه از فرهنگ که علاوه بر اهمیت و جایگاه اسب در نزد ایرانیان، هنر آنان در تزئین ابزارآلات روزمره زندگی بویژه در خور مقام و جایگاه مالک اسب را نشان می‌دهد.

۴- شکار و شکارگاه: در سرتاسر تاریخ ایران، شکار تفریح برگزیده شاهان و امیران به شمار می‌آمده است. هر شاهزاده‌ای پیش از عرضه داشتن لیاقت‌های خویش در میدان کارزار، می‌بایست چهارپایی نیرومند و درخور شأن شاهزادگی را شکار کرده بوده باشد (تصویر ۶.الف) (م. کورکیان، ر.پ. سیکر، ۱۳۷۷: ۱۹۵). همچنین نقش برجسته‌های شکار، بخش مهمی از یافته‌های باستانی از تمدن‌های گذشته چون تمدن‌های بین‌النهرین به-

۵- پوشاک: پیش‌متن‌های متعدد تصویری که در بخش‌های قبل ارائه شد، همگی تمایز پوشاک درباریان از لشکریان، خدمه و روحانیان را نشان می‌دهد. حتی در پوشش درباریان، متناسب با جایگاه اجتماعی آنان، سرپوش و جامه متمایز شده است. در این نگاره نیز، پوشاک افراد متناسب با جایگاه اجتماعی آنان در نظر گرفته شده است؛ به‌ویژه سرپوش که کاملاً متمایز از هم و متناسب با مقام فرد تصویر شده است (تصویر ۶.الف). پارچه لباس افراد چندان متمایز نیست اما نوع بالاپوش به ترتیب مقام از ردایی بلند و جلو باز،

بالاپوش با دکمه‌های طلایی در جلو، بالاپوشی که در پهلو بسته شده و دکمه ندارد و نیم تنه بدون زیرجامه متغیر است. بنابراین با بررسی پیش‌متن‌های احتمالی و در خوانشی عمیق تر، رسوم لباس پوشیدن، پارچه و طرح‌های رایج آن دوره، اهمیت لباس در تمایز جایگاه اجتماعی و ویژگی‌های شخصیتی افراد به‌ویژه سرپوش و کاربرد رنگ‌ها متناسب با طبیعت گرم و خشک خراسان و نژاد و قومیت افراد، به خوبی قابل دریافت است.

موزه متروپولیتن آورده شده است (URL 1)، نشانه عشق به خدا و از رسوم صوفیه بوده است که در دوران صفوی صوفیان برای نشان دادن عشق خود به خدا و توانایی خود در غلبه بر هواهای نفسانی خود را می‌سوزاندند (تصویر ۷.الف).

الف. نگاره منتخب ۱، استراحت در نخچیرگاه، میرزاعلی، ۱۶۴*۲۵۷ م.م، موزه متروپولین نیویورک

الف. نگاره منتخب ۱، استراحت ب. نقش برجسته شکار شیر توسط آشور بانپال، در نخچیرگاه، میرزاعلی، ۱۶۴*۲۵۷ م.م، موزه متروپولین نیویورک

ب. تمثیل مستی، برگی از حافظ، سلطان محمد نقاش، ۹۳۱ ه.ق، موزه بریتانیا (URL 10)

تصویر ۷. داغ نهادن بر بدن در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

ج. بهرام گورخرها را با تیر به هم می‌دوزد، شاهنامه تهماسبی، ۱۹۷*۲۸۳ میلیمتر، ۹۳۹-۹۳۴ ه.ق، موزه متروپولیتن (URL 9)

تصویر ۶. شکار و شکارگاه در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

در برگی از حافظ که سلطان محمد نقاش در آن تمثیلی از مستی درویشان را نشان داده است (تصویر ۷.ب)، سه نفر دیده می‌شوند که طرز لباس پوشیدن و کلاه و همچنین حلقه ای که به گوش دارند، به نوجوان نگاره منتخب ۱ شباهت دارد.

ب) خوانش کلامی نگاره منتخب ۱

با اینکه این نگاره کتیبه یا نوشته‌ای ندارد که سنت‌های گفتاری از آن مستفاد شود، اما تقابل دو نفره افراد در سکوت، فضای آرام و خاموشی به آن بخشیده است. گویی سخن گفتن افراد با نوعی اشاره در صورت و چهره و دست‌های آن‌هاست و کسی سخنی بر زبان ندارد و هرچه هست رمز و رازی است بین دو نفر.

۶- داغ نهادن بر بدن: داغ نهادن برای نشان کردن از جمله رسوم فرهنگی است که از دیرباز برای نمایش مالکیت مورد استفاده بوده است. همچنین برخی صوفیان برای شناساندن ارزش دردها بر ابتدای آن‌ها بر حکمت الهی، برخی بر اثر غفلت‌زدایی آن‌ها، برخی بر اثر گناه‌شویی آن‌ها، برخی بر اجر و پاداش آن‌ها، برخی بر فضیلت معنوی آن‌ها و برخی نیز بر اثر تنبیهی و آگاهی‌بخش آن‌ها دست گذاشته‌اند (یوسف ثانی و همکارش، ۱۳۹۴: ۲۳۶). داغ نهادن در این نگاره به گفته استوارت گری و لوش که در توصیف این نگاره در

تصویر ۸. امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند، سلسله الذهب جامی، ۲۴۵*۱۵۵ میلیمتر، موزه کاخ گلستان تهران (Soudavar, 2013:8).

خوانش اولیه نگاره منتخب ۲: امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند.

این نگاره متعلق به نسخه سلسله الذهب جامی است (تصویر ۸) که در قطع وزیری، به قلم نستعلیق خفی ممتاز و با رقم «به سعی فقیر باباشاه اصفهانی ...» و به تاریخ رمضان ۹۷۷ ه.ق کتابت شده است. این نسخه نفیس افزون بر دو سرلوح مذهب و دیگر آرایه‌های کتاب‌سازی، دارای ۱۴ مجلس نگارگری شده ممتاز و جلد روغنی و سوخت بسیار زیباست. داستان نگاره در دفتر اول سلسله الذهب، آمده است: «هشام بن عبدالملک در طواف کعبه بود هر چند خواست که حجرالاسود را استلام کند به واسطه ازدحام طایفان میسرش نشد به جانبی بنشست و مردم را نظاره می‌کرد. ناگاه حضرت امام زین العابدین علی بن الحسین بن علی رضی الله عنهم حاضر شد و به طواف خانه اشتغال نمود چون به حجرالاسود رسید همه مردمان به یک جانب شدند تا نقبیل حجرالاسود کرد یکی از اعیان شام که همراه هشام بود پرسید که این چه کس است؟ هشام گفت نمی‌شناسم از ترس آنکه مبادا اهل شام به وی رغبت نمایند. فرزدق شاعر آنجا حاضر بود گفت من می‌شناسمش و در جواب سائل قصیده‌ای انشا کرد بیست بیت کما بیش در تعریف و تمدیح امام زین العابدین رضی الله عنه:

قره العین سیدالشهداست غنچه شاخ دوحه زهراست
میوه باغ احمد مختار لاله راغ حیدر کرار

(جامی، ۱۳۷۸: ۲۹۰)

چون هشام این قصیده غرا را در مدح امام زین العابدین (ع) بشنید، بر فرزدق غضب کرده و دستور

حبس او را صادر کرد». پس از این امام برای فرزدق هدیه‌ای فرستاد و از او دلجویی کرد.

خوانش اولیه نگاره و عناصر فرهنگی قابل مشاهده در لایه پدیداری متن به صورت زیر هستند.

الف) سنت‌های مادی: مجموعه عناصر فرهنگی که در قالب ابزار، مکان، پوشاک و خوراک در این نگاره به چشم می‌خورد، در این نگاره محدود و شامل موارد زیر هستند:

۱- ابزار: این نگاره تصویری از صحنه زیارت کعبه است؛ مکانی که افراد باید تا حد ممکن، در آن بی‌پیرایه و بدون ابزار اضافی باشند. بنابراین تنها شیء موجود، پرده و درب کعبه است که بر بالای آن دیده می‌شود. این پرده با نیلوفر، اسلیمی و ختایی‌های طلایی رنگ بر زمینه سیاه تصویر شده است. درب کعبه نیز به صورت دو لت و به رنگ طلایی ترسیم شده است.

۲- مکان: کعبه که در نگاره به صورت ساختمانی مکعبی با بام و دربی طلایی و کتیبه‌های مذهب و پرده‌ای سیاه و آراسته به نقوش طلایی ترسیم شده است، با نیم دیواری متصل به سر درب ورودی، از فضای اطراف متمایز شده است. بنا بر آنچه در فرهنگ و مذهب ایرانیان است، کعبه مکانی مقدس و قابل احترام است، چنانکه در این نگاره ترسیم شده است.

۳- پوشاک: افراد زیادی در نگاره حضور دارند؛ برخی دارای لباس احرام مشتمل بر نیم تنه‌های رنگی هستند که تنها بخشی از کمر و پاها را با آن پوشانده‌اند، دو نفر برد یمانی پوشیده‌اند که از پارچه‌های راه راه سیاه و سفید به همین نام تهیه شده و اعراب به تن می‌کنند، بقیه افراد جز دو نوجوان که کلاه لبه دار دارند، جامه‌های چون دیگر نگاره‌های مکتب مشهد شامل ردایی بلند، بالاپوش، زیرجامه، کلاه و دستار سفید پوشیده‌اند. افراد نزدیک کعبه پابرنه‌اند. لباس امام که در ورودی جای گرفته است، ردایی طلایی و زیرجامه‌ای سفید است که هاله طلایی شعله ماندنی سر او را در بر گرفته است.

۴- خوراک: چنانکه گفته شد طبق آداب مذهبی، زیارت کعبه بدون هر گونه وسایل اضافی صورت می‌گیرد و در این نگاره متناسب با فضای آن، خوراکی دیده نمی‌شود.

ب) **سنت‌های رفتاری:** در این نگاره مجموعه رفتارهایی که نمایانگر یک بخش از آداب زیارت و رسوم مذهبی ایرانیان محسوب می‌شود، به صورت زیر قابل بررسی هستند.

۱) حج گزاردن: از نوع لباس افرادی که در حال زیارت هستند مشخص است که افراد در حال به جای آوردن مراسم حج عمره هستند که زیارت خانه کعبه بدون اجرای مناسک حج تمتع است که به صورت سالانه برگزار می‌شود.

۲) دعا و زیارت: حالت دست‌ها و چهره افرادی که به کعبه نزدیک ترند، نشان می‌دهد آنان در حال نیایش و دعا هستند و در نهایت خاکساری و تضرع قرار دارند. امام که در بخش ورودی جای دارد، دست‌ها را به نشانه احترام و سلام بر سینه قرار داده و به کعبه می‌نگرد.

۳) احترام به امام: افراد بسیاری که در حال زیارت بوده‌اند، با دیدن امام کنار رفته و راه را برای آن حضرت گشوده‌اند. برخی نیز با دیدن این صحنه متعجب شده و در حال پرسیدن از هویت این فرد مورد احترام هستند.

ج) **سنت‌های گفتاری:** در این نگاره کتیبه‌ای در بالا و پایین نگاره دو مصرع از یک بیت شعر فرزدق در مدح امام زین العابدین را نشان می‌دهند:

قرۃ العین سیدالشهداست غنچه شاخ دوحه زهراست
مدح افراد مهم و مورد احترام مذهبی یا سیاسی در شعر، از جمله سنت‌های گفتاری فرهنگ عامه ایرانیان است که به‌ویژه با قبول مذهب تشیع در دوره صفویه، مورد توجه قرار گرفت.

خوانش ثانویه نگاره منتخب شماره ۲: امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند.

الف) **خوانش تصویری وجوه فرهنگی نگاره منتخب ۲**
با توجه به گستردگی پیش‌متن‌های احتمالی تصویری نگاره و محدودیت فضای پژوهش، به بررسی چند مورد اکتفا نموده و پژوهش بیشتر در این زمینه پیشنهاد می‌شود.

۱- کعبه و مسجد الحرام: کعبه در بین مسلمانان اهمیت ویژه‌ای دارد، چنانکه هیچ بنای دیگری هم‌تراز آن قابل فرض نیست.

ب. نصب حجرالاسود در کعبه، جامع التواریخ، مکتب ایلیخانی، قرن هشتم ه.ق، کتابخانه دانشگاه ادینبورگ (URI 11)

الف. بخشی از نگاره منتخب ۲، امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند، موزه کاخ گلستان

ج. معراج، کمال الدین بهزاد، خمسه نظامی، ۸۹۹ ه.ق، موزه بریتانیا (URL 12)

تصویر ۹. کعبه و مسجدالحرام در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

همچنین تصویر کعبه به شیوه‌های مختلفی در هنر مصورسازی کتب و در مکاتب مختلف نگارگری به نمایش درآمده است (تصویر ۹.الف). اما چنانکه در تصاویر دیده می‌شود، ساختار مکعبی شکل کعبه با پرده سیاهی بر آن، درب کعبه، مسجد الحرام و فضای اطراف آن در این نگاره‌ها به طور مشابهی ترسیم شده است (تصویر ۹.ب). در نگاره معراج اثر کمال الدین بهزاد نیز کعبه، مسجد الحرام و فضای اطراف به خوبی نشان داده شده است (تصویر ۹.ج). در خوانش ثانویه نگاره منتخب ۲ و با بررسی پیش‌متن‌های احتمالی تصویری کعبه می‌توان گفت در این نگاره از مکتب مشهد، نه تنها به حفظ آداب و رسوم مذهبی فضای مسجدالحرام توجه شده است، بلکه تزئینات بی‌نظیر پرده سیاه رنگ کعبه، درب‌ها و بام طلایی و علاوه بر این‌ها کتیبه لاجورد با نقوش اسلیمی و ختایی نفیس بر اهمیت معنوی فضای کعبه افزوده است که نشان‌دهنده وقوف نگارگر بر اجزای تزئینی مهم سبک معماری عصر صفوی جهت تأکید بر اهمیت مذهبی آن در این دوره است.

۳- احترام به امام: احترام به ائمه به‌ویژه در بین شیعه، بسیار مورد توجه است. نگاره‌های حاوی شمایل پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) و دیگر پیامبران در نسخ خطی بسیارند (تصویر ۱۱.الف)،

الف. بخشی از نگاره منتخب ۲، امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند، سلسله الذهب جامی، موزه کاخ گلستان

ب. کشتی شیعه، شاهنامه تهماسبی، مکتب تبریز دوم، ۹۳۹-۹۳۴ ه.ق، موزه متروپولیتن (URL 13) تصویر ۱۱. احترام به امام در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

الف. بخشی از نگاره منتخب ۲، امام زین العابدین (ع) کعبه را زیارت می‌کند، موزه کاخ گلستان
ب. طواف کعبه توسط مجنون، منسوب به بهزاد، خمسه نظامی، ۸۹۶ ه.ق (شایسته فر، ۱۳۸۹: ۷۸)

ج. مناسک حج، نسخه خطی جنگ اسکندرسلطان، ۸۱۲ ه.ق، موزه بریتانیا (شایسته فر، ۱۳۸۹: ۷۵) تصویر ۱۰. حج گزاردن و لباس احرام در متن و پیش‌متن‌های تصویری احتمالی آن

۲- حج گزاردن و لباس احرام: نگارگری مناسک حج، جلوه‌ای است از چیره‌دستی هنرمندان نگارگر مسلمان در بازنمایی مذهب در هنر اسلامی؛ همچنین بیانگر نمودی از حلقه مودت و محبت در میان مسلمانان است (تصویر ۱۰.الف). در نسخه‌های خطی بسیاری چون جامع التواریخ، لیلی و مجنون، آثار آل مظفر، شاهنامه قوام‌الدین، جنگ اسکندر سلطان، سلسله الذهب و... نگاره‌هایی با این موضوع یافت می‌شود. در نگاره‌ای منسوب به بهزاد، مجنون برای رهایی از عشق لیلی و تزکیه روح به سفر حج می‌رود (تصویر ۱۰.ب). خیل عظیم حج گزاران با لباس سفید احرام در برگی از جنگ اسکندرسلطان نیز به نمایش درآمده است (تصویر ۱۰.ج). خوانش ثانویه نگاره منتخب ۲ و بررسی پیش‌متن‌های احتمالی آن نشان دهنده اهمیت این مراسم مذهبی در نزد مسلمانان است. به‌ویژه خیل مسلمانان در حال طواف، حالت تضرع و ابراز ندامت در چهره‌ها و حالت افراد دیده می‌شود که استعانت و طلب بخشش و انابه را به ذهن متبادر می‌سازد.

اما با رسمی شدن مذهب تشیع، تصویر دیگر امامان نیز در نگاره‌های دوره صفوی دیده می‌شود. چنانکه در برگی از شاهنامه تهماسبی، کشتی شیعه با وجود دیگر امامان ترسیم شده است (تصویر ۱۱.ب). در خوانش ثانویه نگاره منتخب ۲ به نظر می‌رسد احترام به امام که در متن داستان با باز کردن راهی برای زیارت ایشان در نگاره نمایش داده شده است با سنت‌های نگارگری از جمله هاله دور سر جهت تقدس و احترام، ترکیب رنگ طلایی و سفید در ردا و عبای حضرت و توجه ویژه اطرافیان و احترام آنان نمایش داده شده است.

ب) خوانش کلامی نگاره منتخب ۲

در این نگاره کتیبه‌ای در بالا و پایین نگاره دو مصرع از یک بیت شعر فرزددق در مدح امام زین العابدین را نشان می‌دهند:

قره العین سیدالشهداست غنچه شاخ دوحه زهراست
مدح افراد مهم و مورد احترام مذهبی یا سیاسی در شعر، از جمله سنت‌های گفتاری فرهنگ عامه ایرانیان است که بویژه با قبول مذهب تشیع در دوره صفویه، مورد توجه قرار گرفت. نام بردن از دو تن از معصومین در این بیت و مدح امام زین العابدین، نشان دهنده ارزش فرهنگی و اعتقادی امامان شیعه و احترامی است که بویژه دوره صفویه سرآغاز شکل‌گیری و رواج آن در ایران بود. رواج مذهب تشیع و توجه به تقدس و معصومیت مقام امام در مدح فرزددق و دستور هشام به تنبیه او، در حالیکه فرزددق آن را راهی برای ابراز ندامت و جبران خطاهای گذشته خود در مدح جبارین می‌داند، سنت فرهنگی ایرانیان در باور به پیامدهای معنوی اعمال را نشان می‌دهد که با چهره زار فرزددق در توبه و انابه و طواف کعبه به تصویر کشیده شده است.

تحلیل نگاره منتخب ۳

تصویر ۱۲. کشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده روم، کتاب داستان، ۱۷۷*۳۰۳ میلی‌متر، کتابخانه بادلیان آکسفورد

(URL 2)

خوانش اولیه نگاره منتخب ۳: کشتی دختر بهرام

شاه و شاهزاده روم

این نگاره متعلق به یک نسخه خطی و مصور کتاب داستان است (تصویر ۱۲) که دارای ۱۷۱ برگ و با

ابعاد آن ۳۰۳*۱۷۷ میلی‌متر و به خط فارسی نستعلیق است. در نگاره‌های این نسخه، سبک نگاره‌های محمدی به صورت کاملاً مشخصی قابل مشاهده است. چنانکه در این نگاره که اولین داستان این نسخه است، استفاده از گل‌های آبی و نارنجی، طرح خاص شلوار شاهزاده خانم و ترکیب رنگ مورد استفاده در نگاره از ویژگی‌های سبک محمدی است. داستان زیبای این نگاره که در همان صفحه نگاره آمده، به این صورت است که «در زمان نوشیروان و در اردبیل (اردبیل) پادشاهی بنام بهرام چوبینه و او را خدای تعالی دختری داده بود در نهایت حسن و جمال. آورده‌اند که دختری بود ماه‌روی مشکین موی، نه چشم چرخ آن چنان آفتابی دیده و نه دست دهر به چنان نگاری رسیده، رخساره چون روز وصال، تابان و درخشان، و زلفی چون شب، سیاه و بی‌پایان... به حسن اینچنین و به زور آنچنان که شیران جهان را اسیر کمند خود ساختی. پدر او چنین مقرر کرده بود که هر کس او را بر زمین آورد به ضرب دست و کشتی، دختر او را باشد. قضا را پادشاهزاده روم از پدر خشم کرده بود و تعریف آن دختر را شنید و متوجه اردبیل شد. تا روزی به مرغزاری رسید و جایی خوش و خرم دید... در آن موضع بساطی انداخته و دختران از یمین و یسار ایستاده، در آن میان دختری چون صدهزار نگار نشست. چون چشم شاهزاده روم به دختر افتاد، حیران و شیفته او گردید... ناگاه دختر را چشم بر جمال پادشاهزاده روم افتاد. به یک دل نه هزار دل عاشق جمال او گردید و او را پیش خود طلبید» (متن کتاب داستان، ۹۷۲ ه.ق: ۱۷). عاقبت شاهزاده در کشتی دختر را بر زمین می‌زند و همانطور که پدرش گفته بود به ازدواج این دو رضایت می‌دهد. خوانش اولیه نگاره و عناصر فرهنگی قابل مشاهده در لایه پدیداری متن به صورت زیر قابل بررسی هستند.

الف) سنت‌های مادی: مجموعه عناصر فرهنگی که

در قالب ابزار، مکان، پوشاک و خوراک در این نگاره به چشم می‌خورد، مواردی است که از سنت‌های مادی فرهنگ ایرانیان محسوب می‌گردد و به شرح زیر هستند:

ب) **سنت‌های رفتاری:** در این نگاره با حضور متعدد

زنان و تنها یک مرد، رسوم رفتاری ویژه‌ای مشاهده می‌شود که به صورت زیر قابل بررسی هستند.

۱) پذیرایی ندیمه‌ها: افرادی که در حال پذیرایی و تدارک تفریح شاهزاده خانم هستند، همگی بانوانی هستند با چهره و پوششی مشابه که البته در رنگ‌های متنوعی ترسیم شده است.

۲) تفرج در طبیعت: تفریح و تفرج در طبیعت و نشستن در سایه درختان، کنار جوی آب همراه با نوازندگان و خدمه از جمله رسوم زندگی شاهزادگان و شاهان ایرانی است.

۳) کشتی گرفتن: کشتی، ورزش باستانی و پهلوانی ایرانیان بویژه خراسانی هاست. گرچه از مکان وقوع نگاره، به ارده‌بیل یاد شده است اما به نظر می‌رسد نگارگر برای ترسیم صحنه کشتی، از تکنیک کشتی باچوخه استفاده کرده و حالت لباس که دامن جامه را بر دوال کمر می‌بندند نیز یادآور لباس مخصوص این ورزش باستانی خراسان است.

۴) نواختن ساز: توجه به موسیقی و نواختن ساز و خواندن آواز هم از جمله تفریحات مرسوم شاهزادگان ایرانی است که در این نگاره توسط زنان صورت می‌گیرد و باز هم ملاحظات فرهنگی و مذهبی را نشان می‌دهد و در عین حال به وجود نوازندگان و خوانندگان زن در آن عهد نیز اشاره دارد.

ج) **سنت‌های گفتاری:** این نگاره کتیبه ندارد و در میانه سطور داستان جای گرفته است.

خوانش ثانویه نگاره منتخب شماره ۳: گشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده روم

الف) خوانش تصویری وجوه فرهنگی نگاره منتخب ۳

با توجه به گستردگی خوانش تصویری نگاره، نمونه‌هایی از دوره‌ها و مکاتب مختلف نگارگری به‌ویژه آن‌هایی که به این دوره زمانی نزدیک‌ترند، آورده خواهد شد و پژوهش بیشتر در این زمینه پیشنهاد می‌شود.

۱- فرش و سایبان: در نگاره‌های مکتب مشهد، سایبان‌های نفیس و اغلب دارای نقوش اسلیمی و ختایی و نیلوفر با رنگ‌هایی روشن و درخشان ترسیم شده است که استفاده از آن در اقلیم خشک خراسان

• فرش و سایبان: در این نگاره علاوه بر فرش زیبایی با حاشیه، متن، لچک و ترنج طلایی و لاجوردی، سایبانی نفیس دارای طرح‌های اسلیمی و گل‌های ختایی ظریف در ترنجی با زمینه لاجوردی و طلایی بر متن آبی کم‌رنگ و حاشیه‌ای دو رو که لایه روی درونی آن که در زاویه دید ما در پایین قابل مشاهده است.

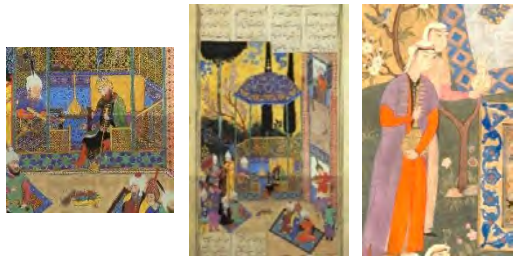
• اسباب پذیرایی: جام طلایی، سینی یا ظرف میوه طلایی و ظرفی سفید و طلایی در دست ندیمه‌های شاهزاده خانم دیده می‌شود.

• تنبور: تنبوری با کاسه کوچک و دسته ظریف در نگاره توسط یکی از ندیمه‌ها نواخته می‌شود. ظاهراً بر اساس رسوم فرهنگی شاهان، مجلس طرب و تفرج در باغ با نواختن سازی همراه بوده است و دسته‌ها و حالت ندیمه دیگری که در مقابل این فرد نشسته، به گونه‌ایست که گویی قصد خواندن آواز دارد.

۲- مکان: این نگاره در فضای باز باغی سرسبز، دارای درختان شکوفه دار زیبا به رنگ سفید است که بساط طرب در کنار جوی آبی که در مقابل جایگاه نشستن شاهزاده خانم چون حوضی مستطیل شکل درآمده، پهن شده است.

۳- پوشاک: شش زن و یک مرد در این نگاره حضور دارند که همگی بالاپوش، زیرجامه، شلوار، کمربند و سرپوشی سفید دارند. لباس شاهزاده خانم بالاپوشی قرمز و زیرجامه‌ای آبی با نقوش ختایی طلایی است. همچنین او سربندی سفید و ساده بر سر دارد. لباس ندیمه‌ها رنگ‌های متنوعی دارد که اغلب ساده و بدون طرح هستند و شاید ندیمه خاصه باشد که بالاپوشش، ختایی‌های طلایی دارد. شاهزاده کمربند و خنجر طلایی رنگی حمایل دارد و نیز، دستاری سفید و کلاهی آبی دارد.

۴- خوراک: در این نگاره انواع میوه‌های در سینی طلایی رنگی در دست ندیمه‌ای است که آماده پذیرایی است. جام نوشیدنی نیز مهیاست.

الف. بخشی از نگاره منتخب ۳، کشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده روم، مکتب تبریز، ۹۳۹-۹۳۴ ه.ق. موزه متروپولیتن کتاب داستان

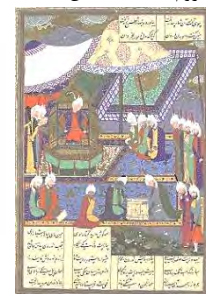

ج. بهرام در گنبد فیروزه، برگي از خمسه نظامی، ۹۶۰ ه.ق. کتابخانه بادلیان آکسفورد (URI 17)

تصویر ۱۴. خوراک و پذیرایی در متن و پیش‌متن های تصویری احتمالی آن

الف. بخشی از نگاره منتخب ۳، پادشاهی افراسیاب، شاهنامه تهماسبی، ۹۳۹ ه.ق. موزه متروپولیتن (URL 14)

ج. بوزرجمهر استاد بازی شطرنج، شاهنامه تهماسبی، ۹۳۹-۹۳۴ ه.ق. موزه متروپولیتن (URI 15)

تصویر ۱۳. فرش و سایبان در متن و پیش‌متن های تصویری احتمالی آن

۳-نواختن ساز: موسیقی در دوران قبل از اسلام در اغلب مواقع با اعتقادات جامعه پیوندی عمیق داشت و از سوئی مورد توجه و حمایت برخی حکومت‌ها قرار می‌گرفت، چنانکه مقام نوازندگان را ارج می‌نهادند. به عنوان نمونه از دوره ساسانی بر نقش برجسته‌ای، زنان در حال نواختن چنگ در یک دسته موسیقی تصویر شده‌اند (تصویر ۱۵.ب). در نقاشی‌های مانویان نیز به موسیقی توجه شده است (تصویر ۱۵.ج). در دوره اسلامی، هنر موسیقی فراز و نشیب‌های بسیاری را تجربه کرد. گاهی ممنوعیت دینی داشت که البته در نزد همه صنوف یکسان نبوده است و برخی چون متصوفه آن را ممنوع نمی‌دانستند. در این نگاره نیز نواختن تنبور توسط یکی از زنان در جمعی زنانه بر وجهی از فرهنگ ایرانیان در حفظ حریم خصوصی زنان اشاره دارد و نیز توجه به موسیقی را در فرهنگ ایران نشان می‌دهد که نوازندگان زن نیز در آن حضور دارند (تصویر ۱۵.الف).

جهت نشستن در سایه و پرهیز از آفتاب سوزان، از دیرباز رایج بوده است (تصویر ۱۳.الف). به‌علاوه کاربرد پارچه‌های نفیس با چنین طرح و نقش زیبایی تأکیدی بر جایگاه اجتماعی ممتاز افراد است (تصویر ۱۳.ب). در بررسی پیش‌متن‌های احتمالی تصویری نگاره، توجه ویژه نگارگران به کاربرد تزئینات منطبق با طرح‌های پارچه و دست‌بافته‌های هر دوره مشهود است. در این نگاره نیز نقوش مورد استفاده منطبق با دست‌بافته‌ها و پارچه‌های دوره صفویه است (تصویر ۱۳.ج).

۲-خوراک و پذیرایی: پذیرایی و مهمان نوازی از جمله رسوم فرهنگی ایرانیان است که در جشن‌ها و گردهم‌آیی‌ها مرسوم و معمول بوده است (تصاویر ۱۴.ب و ۱۴.ج). این پذیرایی معمولاً در ظروف، جام‌ها و سینی‌های زرین و ترکیبی از انواع میوه مانند انار و سیب و نوشیدنی است. در این نگاره نیز جام نوشیدنی و ظروف حاوی میوه در دست ندیمه‌های آماده خدمت و ایستاده بر فرهنگ پذیرایی از میهمان در بین ایرانیان به‌ویژه مردم خراسان تأکید دارد (تصویر ۱۴.الف).

فرهنگ طبیعت دوستی ایرانیان دارد (تصویر ۱۶.الف). در مرقع گلشن، تفرج سلطان حسین میرزا در باغ تصویر شده است (تصویر ۱۶.ب). درون و بیرون باغی از نمای بالایی نشان داده شده است.

الف. بخشی از نگاره منتخب ۳، کشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده

ب. بانوان چنگ نواز، طاق بستان، دوره ساسانی (اکبری تیرآبادی، ۱۳۸۹: ۳۵)

الف. بخشی از نگاره منتخب ۳، کشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده روم، کتاب داستان، کتابخانه بادلیان آکسفورد

ب. کشته شدن شیده به دست کیخسرو، شاهنامه تهماسبی، ۹۳۹-۹۳۴ ه.ق، موزه متروپولیتن (URL 19)

تصویر ۱۷، تفرج در طبیعت در متن و پیش‌متن های تصویری احتمالی آن

ج. بریط نواز عصر مانی، قرن سوم میلادی (اکبری تیرآبادی، ۱۳۸۹: ۵۷)

تصویر ۱۵، نواختن ساز در متن و پیش‌متن های تصویری احتمالی آن

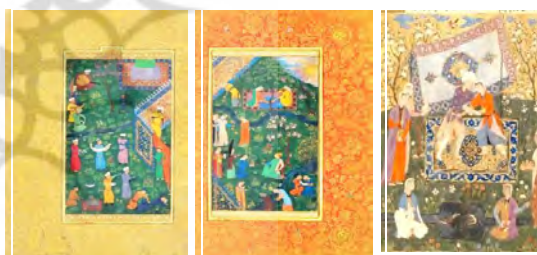
۵- کشتی: کشتی به عنوان ورزش باستانی مطرح ایرانیان در نگاره‌های بسیاری در صحنه‌های نبرد ترسیم شده است مانند تصویر که کشتی کیخسرو و شیده را نشان می‌دهد (تصویر ۱۷.الف).

در خوانش ثانویه این نگاره (تصویر ۱۷.ب) و بررسی پیش‌متن‌های تصویری آن، تصویری که در آن حریف مرد و زن در حال کشتی گرفتن باشند، یافت نشد. در صحنه‌های کشتی مردان در نبرد هم تماس بدنی بیشتری دیده می‌شود. ترسیم این حالت در کشتی شاهزاده خانم و شاهزاده رومی در این نگاره بر مبنای ملاحظات فرهنگی و مذهبی صورت گرفته است و حتی لباس شاهزاده خانم به طور کامل پوشیده است. به‌علاوه با توجه به فرم لباس‌ها که دامن آنها در کمر فرو رفته و جمع شده است، شباهت آن با کشتی باچوخه خراسان پیداست.

ب) خوانش کلامی نگاره منتخب ۳

این نگاره کتیبه ندارد و در میانه سطور داستان جای گرفته است. این سطور در بالا و پایین این نگاره حاوی مطالب زیر است:

«قبول کردند و هر دو برخاستند و چنانکه قاعده باشد جهت کشتی میان را چست بستند و چون دو شاخ

الف. بخشی از نگاره منتخب ۳، کشتی دختر بهرام شاه و شاهزاده روم، کتاب داستان، کتابخانه بادلیان آکسفورد

ب. سلطان حسین میرزا در تفرجگاه، مرقع گلشن، ۸۵۴ ه.ق، موزه هنرهای معاصر کاخ گلستان (URI 18)

تصویر ۱۶، تفرج در طبیعت در متن و پیش‌متن های تصویری احتمالی آن

۴- تفرج در طبیعت: تفرج در باغ از جمله وجوه فرهنگی رایج در میان اقوام مختلف ایرانی است. در خراسان هم توجه به طبیعت و تفرج در باغ های سرسبز کلات ها در دل کویر، از جمله وجوه فرهنگی مردمان این خطه است. در این نگاره نیز تفرج شاهزاده و ندیمه‌هایش در مرغزاری سرسبز و زیبا نشام از

گل بر یکدیگر پیچیدند. آخر الامر شاهزاده جهانیان زیادتی کرده آن رعنا را بر سر دست آورده بر زمین زد. چون دختر بیفتاد شاهزاده از روی سینه وی برخاست و دیگر باره بعیش و نشاط بنشستند...» (متن کتاب داستان، ۹۷۲ ه.ق: ۱۷). اشاره به قاعده کشتی و قوانین آن در اینجا ذکر شده است: بستن میان به گونه‌ای که مزاحم حریف نباشد و پایان کشتی و ظفر با بر زمین زدن حریف. همچنین در ابتدای جمله به مذاکرات کلامی این دو و قبول طرفین اشاره شده است. بیشتر توافقات در گذشته به صورت قراردادهای شفاهی و کلامی بوده است و جز موارد مهم که توسط کارگزاران حکومتی ثبت می شده، باقی توافقات شفاهی بوده است که به ارزش قول و عمل بدان اشاره دارد.

وجوه فرهنگی بینامتنیت حتمی در خوانش اولیه						پیش‌متن‌های احتمالی نگاره منتخب ۱
عصایجواهر نشان	پرندهگان شکاری	زین و یراق اسب	شکار	پوشاک	داغ نهادن بریدن	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	درون فرهنگی
✓	✓	✓	✓	✓	✓	برون فرهنگی
وجوه فرهنگی بینامتنیت حتمی در خوانش اولیه						پیش‌متن‌های احتمالی نگاره منتخب ۲
کعبه	مسجد الحرام	حج گزاردن	احترام به امام	لباس احرام		
✓	✓	✓	✓	✓	✓	درون فرهنگی
✓	✓	✓	✓	✓	✓	برون فرهنگی
وجوه فرهنگی بینامتنیت حتمی در خوانش اولیه						پیش‌متن‌های احتمالی نگاره منتخب ۳
فرش و سایبان	خوراکی و پذیرایی	نواختن ساز	تفرج در طبیعت	پوشاک	کشتی	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	درون فرهنگی
✓	✓	✓	✓	✓	✓	برون فرهنگی

جدول ۲. خوانش بینا فرهنگی نگاره های منتخب (منبع: نگارندگان).

خوانش بینا فرهنگی نگاره‌های منتخب

وجوه فرهنگی در خوانش‌های اولیه و ثانویه نگاره‌ها دارای پیش‌متن‌های درون یا برون فرهنگی است (جدول ۲). به نظر می‌رسد در نگاره منتخب ۱، با موضوع شکار، پیش‌متن‌های احتمالی وجوه فرهنگی چون حمل عصای جواهرنشان و... می‌توانند از نگاره‌های پیشین تمدن‌های اولیه بین النهرین و مادها و هخامنشیان برگرفته شده باشند. رسم نشانه و داغ بر بدن میان بومیان دیگر مذاهب نیز به چشم می‌خورد و از این نظر می‌تواند پیش‌متن احتمالی برون فرهنگی نیز باشد. همچنین تمامی وجوه فرهنگی که در نگاره منتخب ۲ بدان‌ها پرداختیم؛ کعبه، مسجد الحرام و... دارای پیش‌متن‌های برون فرهنگی و درون فرهنگی بسیاری است که از حقیقت دین و مذهب تشیع و آداب و باور شیعه در عصر صفوی ناشی می‌شود. به-علاوه بررسی پیش‌متن‌های احتمالی درون و برون فرهنگی نشان می‌دهد که نگاره منتخب ۳ با توجه به روند داستانی آن، بیشتر دارای پیش‌متن‌های درون فرهنگی و مصادیقی چون پوشاک، تفرج در طبیعت و کشتی است که با وجود اصالت رومی شاهزاده، بر اساس فرهنگ ایرانی ترسیم شده است.

نتیجه گیری

در پژوهش حاضر به بررسی آثار مصور مکتب کتاب آرای مشهد پرداختیم و ضمن معرفی آن‌ها تلاش نمودیم بر اساس آرای مایکل ریفاتر، به پرسش‌های اصلی پژوهش پاسخ دهیم: ۱- در خوانش اولیه متون مکتب نگارگری مشهد چه وجوهی از فرهنگ عامه عصر ابراهیم میرزای صفوی مشهود است؟ ۲- در خوانش بینا فرهنگی ثانویه، پیش‌متن‌های احتمالی کلامی و تصویری این متون کدامند؟ در پاسخ به پرسش اول به نظر می‌رسد می‌توان گفت بسیاری از سنت‌های فرهنگ عامه مردم خراسان در عصر ابراهیم میرزای صفوی در این نگاره نمود یافته است؛ از جمله: جامه مرسوم مردان و زنان امانند سربند سفید زنان و عمامه سفید مردان که به مقتضای هوای گرم و خشک خراسان استفاده می‌شده است، آداب و رسوم چون پذیرایی و مهمان‌نوازی، موسیقی مقامی، تفرج در باغ و استفاده از فرش و سایبان‌های منقوش که با توجه به

پی‌نوشت

- ¹ Michael Riffaterre
- ² Semiotic theory
- ³ Ferdinand de Saussure
- ⁴ Mikhail Bakhtin
- ⁵ Julia Kristeva
- ⁶ Roland Barthes
- ⁷ Loran Jenny

منابع

آژند، یعقوب (۱۳۹۹). *نگارگری ایران؛ پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران*، جلد دوم، تهران: سمت.

فرخ فر، فرزانه، طاهر، زهره. (۱۳۹۹). واکاوی فولکلور مادی رنگ بر بستر فرهنگ عصر صفوی (مطالعه موردی): مکتب کتاب‌آرایی مشهد، نگاره‌های هفت‌اورنگ ابراهیم‌میرزا، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، دوره ۱۲، شماره ۲، ۱۷۳-۱۹۸.

اشرفی، م.م. (۱۳۸۴). *سیر تحول نقاشی ایران سده شانزدهم میلادی*، مترجم: زهره فیضی، تهران: فرهنگستان هنر.

اشرفی، م.م. (۱۳۸۹). *مینیاتورهای نسخه‌های خطی جامی در قرن شانزدهم*، ترجمه عربعلی شروه. تهران: شباهنگ.

اکبری تیرابادی، نینا (۱۳۸۹). *نگاهی به نقوش آلات موسیقی دوره ساسانیان و تداوم آنها*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: غلامعلی حاتم، دانشکده هنرهای کاربردی، تهران: دانشگاه هنر.

پاکباز، رویین (۱۳۸۸). *نقاشی ایرانی از دیرباز تا امروز*، تهران: زر و سیمین.

جامی، نورالدین عبدالرحمن: (۱۳۷۸). *مثنوی هفت اورنگ*، به کوشش مرتضی ندرس گیلانی، چاپ هفتم، تهران: مهتاب.

حسن‌زاده، شهریار (۱۳۹۳). *نگاهی به ادبیات عامیانه در عصر صفوی*، بهارستان سخن، دوره ۱۱، شماره ۲۶، ۲۴۸-۲۲۱.

دادور، ابوالقاسم، ابراهیم زاده، فرزام، مبینی، مهتاب (۱۳۹۱). *نقش شکار در دوره عیلام نو*، جلوه هنر، دوره ۵، شماره ۱۰، ۱۹-۵.

سیمپسون، ماریانا شرو (۱۳۸۲). *شعر و نقاشی ایرانی، حمایت از هنر ایران. شاهکارهای نقاشی از قرن*

اصول نگارگری رایج در این دوره چون اسلیمی، ختایی، نیلوفر، واق و گره در تزئینات اجزای نگاره ترسیم شده‌اند. به‌علاوه توجه به آیین‌های مذهبی چون مناسک حج، لباس احرام و نمایش خاص کعبه و مسجدالحرام در کنار آیین داغ نهادن صوفیه از جمله وجوه فرهنگی منعکس شده در نگاره‌های مکتب مشهد است. همچنین قبول مذهب تشیع و احترام به امام به‌ویژه در سایه وجود مضجع شریف امام رضا (ع) در مشهد، مورد توجه ویژه واقع شده است، چنانکه در این دوره به گواهی تاریخ شاهد توجه ویژه شاهان صفوی به مشهد و تشریف ایشان به زیارت این بارگاه مبارک بوده و رسم زیارت و رعایت آداب آن در احوالات ایشان ذکر شده است. دیگر رسوم دربار از جمله مراسم شکار شاهی با خدم و حشم و پرندگان شکاری، ورزش‌هایی چون کشتی در قالب رقابتی سنتی و ایرانی نیز از جمله مراسم فرهنگی نمودیافته در نگاره‌هاست. در پاسخ به پرسش دوم، بررسی پیش‌متن‌های درون و برون فرهنگی وجوه مذکور در نگاره منتخب نشان می‌دهد که پیش‌متن‌های تصویری و کلامی بسیاری از این وجوه با وجود تفاوت‌هایی در صورت و شکل ظاهری، در گذشته فرهنگی ایرانیان مسبوق به سابقه بوده و به بیان دیگر بسیاری از این وجوه فرهنگ عامه دارای پیش‌متن‌های احتمالی تصویری و کلامی درون فرهنگی هستند. به طور کلی خوانش بینامتنی متون مصور مکتب مشهد نشان می‌دهد که عناصر فرهنگی بسیاری از جمله سنت‌های مادی، رفتاری و گفتاری، اغلب مبتنی بر پیش‌متن‌های تصویری احتمالی درون فرهنگی ایرانی به‌ویژه خراسان بزرگ در عهد ابراهیم میرزای صفوی و در کتابخانه این شاهزاده هنرپرور منعکس شده است که وجوه بسیاری از فرهنگ عامه و زندگی روزمره مردمان آن دوره را آشکار می‌سازد.

سپاسگزاری: این پژوهش برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول تحت راهنمایی خانم دکتر فرخ‌فر و آقای دکتر هاشم حسینی است که از زحمات و همراهی ایشان صمیمانه سپاسگزارم.

- Fazeli, N. (2012). *Folk Culture and Persian Folk Literature*, Mah-e-hanar book, 39, 1-24. (Text in Persian).
- Graham, A. (2011). *Intertextuality*, translated by: Payam Yazdanjo, Tehran: Markaz Publication, (Text in Persian).
- Hassanzadeh, Sh. (2013). *A look at Folk Literature in the Safavid Era*, Baharestan Sokhan, 26, 248-221. (Text in Persian).
- Kristeva, J. (1984), *Revolution in Poetic language*, New York: Columbia University Press.
- Nabizadeh, M., Mousavishilgani, M. (2018). *Comparative Study of the Influence of Culture on Architecture and Clothing Design, Focusing on the Historical Period of the Safavid Period*, Shabak, 48, 72-63. (Text in Persian).
- Namvar Motlagh, B. (2011). *An Introduction to Intertextuality: Theories and Applications*, Tehran: Sokhan. (Text in Persian).
- Pakbaz, R. (2008). *Iranian Painting from Ancient Times to Today*, Tehran: Zar and Simin.
- Simpson, M. S. (2012). *Iranian Poetry and Painting, Supporting Iranian Art. Painting Masterpieces from the 10th Century*, Translated by: Abdul Ali Barati & Farzad Kayani, Tehran: Nasim Danesh. (Text in Persian).
- Simpson, M. S. (1998). *Discovering Shaykh-Muhammad in the Freer Jami*, Ars Orientalise, 28, 104-114.
- Simpson, M. S. (1997). *Sultan Ibrahim Mirza's Haft Awrang: A Princely Manuscript from Sixteenth-Century Iran*, New Haven & London: Yale University Press.
- Soudavar, A. (2013). *The Patronage of the Vizier Mirza Salman, Muqarnas*, Leiden: Brill, 30, 213-234.
- Riffaterre, M. (1978). *Semiotics of Poetry*, (1st.ed). Bloomington-Indiana University Press.
- Yavari, H., Masiha, M. (2010). *Popular Culture*, Tehran: Azar Publication. (Text in Persian).

URLs

- URL1. <https://www.metmuseum.org/art/collection/se-arch/446265> (access date: 2022/4/21).
- URL2. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/9d7d382f-9ea8-42e3-bd86-5ccb1bde5854/> (access date:2022/4/21).
- URL3. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/58/Khashayar_shah.JPG/220px-Khashayar_shah.JPG (access date: 2022/4/21).
- URL4. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/A_Kings_Book_of_Kings_The_Shah_nameh_of_Shah_Tahmasp (access date: 2022/4/21).
- URL5. <https://hakimnezami.org/web/image/13606/31.jpg> (access date: 2022/4/21).
- URL6. <https://www.metmuseum.org/art/collection/se-arch/452171?pos=5> (access date: 2022/4/21).
- URL7. <https://img9.irna.ir/d/r/2/2022/06/11/3/169738>

- دهم، مترجم: عبدالعلی براتی و فرزاد کیانی، ویرایش: آیدین آغداشلو. تهران: نسیم دانش.
- طاهر، زهره، فرخ فر، فرزانه و فدوی صبا: (۱۴۰۲). «بازتاب باورهای دینی و فرهنگی عصر صفوی در نمادپردازی نگاره‌های نسخه هفت‌اورنگ ابراهیم‌میرزا (با تأکید بر دو داستان «یوسف و زلیخا» و «لیلی و مجنون»)»، *نگره*، شماره ۶۷، ۸۷-۱۰۱.فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۱). *فرهنگ عامه و ادبیات عامیانه فارسی*، کتاب ماه‌هنر، دوره ۲۵، شماره ۴۳ و ۴۴، ۸۲-۸۵.
- فتح زاده، حسن، دارابی، مرضیه، مصطفوی، شمس الملوک، (۱۳۹۷). *انقلاب در زبان: مبانی نظریه معنا نزد کریستوا، متافیزیک*، دوره ۱۰، شماره ۲۶، ۱۷-۳۲.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۰). *درآمدی بر بینامتنیت: نظریه‌ها و کاربردها*، تهران: سخن.
- نبی‌زاده، مجید و موسوی‌شیلگانی، سیده‌مهسا (۱۳۹۸). *بررسی تطبیقی تأثیر فرهنگ بر معماری و طراحی لباس با تمرکز بر مقطع تاریخی دوره صفویه*، شباک، دوره ۵، شماره ۴۸، ۷۲-۶۳.
- یاوری، حسین و مسیحا، مریم (۱۳۸۹). *فرهنگ عامه*، تهران: آذر.

References

- Agha Gholizadeh, A. (1998). Contemporary Political Graphics of Iran. *HONAR-HA-YE-ZIBA HONAR-HA-YE TAJASSOMI*, 3, 29 – 45 (Text in Persian).
- Ahmadi, Sh. Farrokhfar, F. (2020). *Mashhad Book Designing School and Its Role in Development of Painting in Safavid Dynasty*, Journal of Great Khorasan, 11(40), 38-19.
- Akbari Tirabadi, N. (2010), *Musical Research Designs in the Sassanian Period*, master's thesis, supervisor: Gholam Ali Hatem, Faculty of Applied Arts, Tehran: University of Art. (Text in Persian).
- Ashrafi, M.M. (2005). *The Evolution of Iranian Painting in the 16th Century AD*, translated by: Zohra Feizi, Tehran: Iranian Academy of Arts. (Text in Persian).
- Ashrafi, M.M. (2010). *Miniatures of Jami Manuscripts in the 16th Century*, Translated by: Arabali Shrouh. Tehran: Shabahang. (Text in Persian).
- Azhand, Y. (2020). *A Research on Persian Painting and Miniatur*, (2nd ed), Tehran: Samt Publication, (Text in Persian).
- Dadvar, A., Ebrahimzadeh, F., Mobini, M. (2017), *The Role of Hunting in the New Elam Period*, Glory of Art, 10, 5-19. (Text in Persian).
- Fathzadeh, H., Darabi, M., Mostafavi, Sh. (2017), *The Revolution in Language: The Basics of Kristova's Theory of Meaning*, Metaphysics, 26, 17-32. (Text in Persian).

652.jpg?ts=1654924433624 (access date: 2022/4/21).

URL8. https://fotografia.islamorient.com/sites/default/files/image_field/Obras_Maestras_de_la_Miniatura_Persatomado_del_Shahname_del_gran_poeta_iran%C3%AD%2C_Ferdowsi%2C_Edici%C3%B3n_Shah_Tahmasbi_35_3.jpg (access date: 2022/4/21).

URL9.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452171?pos=5> (access date: 2022/4/21).

URL10. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/06/Sultan_Muhammad_005.jpg (access date: 2022/4/21).

URL11. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/70/Mohammed_kaaba_1315.jpg/200px-Mohammed_kaaba_1315.jpg (access date: 2022/4/21).

URL12.

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_2265_fs001r (access date: 2022/4/21).

URL13. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/A_Kings_Book_of_Kings_The_Shah_nameh_of_Shah_Tahmasp (access date: 2022/4/21).

URL14. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/A_Kings_Book_of_Kings_The_Shah_nameh_of_Shah_Tahmasp (access date: 2022/4/21).

URL15.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140009555> (access date: 2022/4/21).

URL16. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/A_Kings_Book_of_Kings_The_Shah_nameh_of_Shah_Tahmasp (access date: 2022/4/21).

URL17. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/7d185003-d35f-4381-ae88-a6b12c6e6b94/> (access date: 2022/4/21).

URL18. https://fotografia.islamorient.com/sites/default/files/styles/public/image_field/Miniatura-Soltan_Husein_Mirza_en_paseo_2.jpg?itok=WpZ5Hn56 (access date: 2022/4/21).

URL19. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/A_Kings_Book_of_Kings_The_Shah_nameh_of_Shah_Tahmasp (access date: 2022/4/21).

The Intercultural Reading of Illustrated Texts in the Mashhad Miniature School Based on Michael Riffaterre's Theories¹

Zohreh Taher^۲

Farzaneh FarrokhFar^۳

Hashem Hoseini^۴

Received: 2023-03-27

Accepted: 2023-12-05

Abstract

Introduction: Culture is the common way of life, thought and action of human beings in a society, and, popular culture includes customs and beliefs that have been formed in different periods and are the origin of art, literature, culture, and in a word, the identity of a nation. Therefore, it is necessary to understand and introduce popular culture in each period and study its reflection in the artworks left.

Michael Riffaterre is one of the second-generation theorists of intertextuality, who, unlike the first-generation theorists who focused more on productive intertextuality and theorizing, deals with applied intertextuality. He gives an independent identity to intertextual reading, and this causes him to propose two levels of reading, i.e., imitative reading and symbolic reading. Imitative reading is formed based on the relationship that a text establishes with the social and cultural context. However, the symbolic reading is based on the symbolic system of the text. Based on these two types of reading which are complementary to each other, the intercultural reading of texts also explains the possible pre-texts inside and outside the culture of a text, and in addition to discovering the deep semantic layers of cultural aspects, it also examines their possible pre-texts. Such a reading of the text is a useful tool for popular culture studies, especially based on the literature and art of society.

In the Safavid period, we witness the acceptance of Shiism as the official religion of the country, the formation of Iranian identity with the establishment of a powerful military, and

¹DOI: 10.22051/jjh.2024.44716.2030

²Ph.D. Student of Art Research, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran, Corresponding Author. Z.Taher@alzahra.ac.ir

³Assistant Professor, Department of Art Research, Faculty of Art University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. farrokhfar@neyshabur.ir

⁴Associate professor, Department of Art Research, Faculty of Art University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. H.hoseini@neyshabur.ac.ir

the examination of the customs and culture of the predecessors, which were recorded and reflected in the art and literature of this period, especially in Khorasan, which was ruled by the prince. Ibrahim Mirzai Safavid (964-984 A.H.), who is an important person in the development of the culture and art of that time. Many manuscripts were illustrated in Prince Ibrahim Mirza's art workshop in Mashhad. Unfortunately, a written collection of illustrated manuscripts and artworks of the Mashhad school has not yet been introduced, and so far, no research has been done on the analysis of cultural aspects in the paintings of this school. So, the current research aims to study the illustrated manuscripts of the Mashhad School in the era of Ibrahim Mirza Safavid, based on the reading opinions of Michael Riffaterre.

Main Questions: The main questions are: 1- what aspects of the popular culture during the era of Ibrahim Mirza of the Safavid period, are evident in the initial reading of the texts of the Mashhad School of Painting? 2-what are the possible verbal and visual pretexts of these texts in the secondary intercultural reading?

Method: The research method is comparative-analytical. In the current research, the reading of the body of studies based on Riffaterre's opinions is done on two levels. In the primary reading, we will read the visible cultural elements in the phenomenal layer of the text and study the definite pre-texts, and in the secondary reading, while examining the concepts and dealing with the underlying layers, we will study the possible intra-cultural and extra-cultural visual and verbal pre-texts. In addition, we will benefit from the research of Dr. Fazli (2012) in the initial reading and determining examples of popular culture and we will analyze the material, behavioral, and verbal traditions of the popular culture of the era of Ibrahim Mirza Safavid in selected paintings; Material traditions are the collection of artworks, objects, goods, buildings and tools left over from the past and we can divide them into four categories: tools, place and housing, clothing and food. Behavioral traditions are a set of behaviors that are common among many people in society and are rooted in the system of values and beliefs of the society and are in three groups: moral customs, ethnic ways, customs, and habits. Verbal traditions: It is a collection of traditions that are expressed in the form of words and sentences. These traditions are rooted in the beliefs, knowledge, philosophies, values, and needs of a society.

The statistical society of the current research is focused on the illustrated manuscripts and artworks of the Mashhad School. First, a preliminary list of the illustrated manuscripts of the Mashhad School was prepared based on the available important documents and sources. We considered their storage location information to determine the exact place or exact time of illustrating each manuscript; especially the location matching of the manuscript (exact mention of Mashhad or Khorasan as the place where the manuscript was written) as well as the time of each manuscript, i.e. the time interval between 1556 and 1576 AD. From 964 to 984 AH, which are the years of Prince Ibrahim Mirza's rule in Mashhad, finally, we paid attention to the features of the Mashhad school of painting mentioned in reliable documents and sources. In the end, the main list of the manuscripts of the Mashhad school was prepared. From the total number of illustrated artworks obtained, due to the requirements of reading which gives a large amount of data and the limitation in examining all of them in this research, finally, we chose three images from three different manuscripts or artworks to study them.

Findings: In the current research, we studied the illustrated artworks of the Mashhad school of painting, and while introducing them, we tried to answer the main questions of the research based on Michael Riffaterre's opinions: 1- In the initial reading of the texts of the Mashhad school of painting, what aspects of the popular culture of the Safavid era of Ibrahim Mirza are evident? Is? 2- In secondary intercultural reading, what are the possible verbal and visual pretexts of these texts? In response to the first question, it seems that many traditions of the popular culture of the people of Khorasan in the era of Ibrahim Mirzai Safavid have been expressed in this painting. Among them: the traditional clothes of men and women, including the white headscarf for women and the white turban for men, which

were used according to the hot and dry weather of Khorasan, customs and traditions such as reception and hospitality, official music, hanging out in the garden, and using patterned carpets and canopies. According to the painting principles common in this period, such as Slimi, Khatai, Nilufer, Waq, and Garh are drawn in the decorations of the parts of the painting. In addition, paying attention to religious rituals such as Hajj rituals, Ihram dress, and the special display of Kaaba and Masjid al-Haram, along with the burning ritual of Sophia, are among the cultural aspects reflected in the paintings of the Mashhad school. Also, the acceptance of the Shia religion and respect for the Imam, especially in the shadow of the presence of the Sharif shrine of Imam Reza in Mashhad, has received special attention, as evidenced by history in this period, the Safavid kings paid special attention to Mashhad and had the privilege of visiting this shrine. It was blessed, and the custom of pilgrimage and observance of its customs are mentioned in his status. Other court customs include the royal hunting ceremony with servants and hunting birds, and sports such as wrestling in a traditional and Iranian competitive format are also among the cultural ceremonies shown in the paintings. In response to the second question, the investigation of the internal and external cultural pretexts of the objects mentioned in the selected image shows that the visual and verbal pretexts of many of these objects, despite the differences in appearance and appearance, were precedents in the cultural past of Iranians, and in other words, from these aspects, popular culture has possible visual and verbal pre-texts within the culture. In general, the intertextual reading of illustrated texts of the Mashhad school shows that many cultural elements, including material, behavioral, and speech traditions, are often based on possible pictorial pre-texts within Iranian culture, especially Great Khorasan during the era of Ibrahim Mirza Safavid and reflected in the library of this art-loving prince. It reveals many aspects of popular culture and the daily life of the people of that period.

Keywords: Safavid Era Art, Mashhad School of Painting, Popular Culture, Intertextuality of Riffaterre, Intercultural Reading

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی